

‘અતિજ્ઞાન’ ખંડકાવ્યમાં સહદેવનો મનોસંઘર્ષ

રામાયણ અને મહાભારત, ભારતીય સાહિત્યનાં બે મહાકાવ્યોનો સમગ્ર માનવ સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ છે. સાહિત્ય સમાજનું પ્રતિબિંબ ગણાય છે. આથી સાહિત્ય પણ આ બંને મહાકાવ્યોનાં પ્રભાવથી બાકાત નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના આખ્યાનો પર આ મહાકાવ્યોનો પ્રભાવ છે. તેવી જ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં વિષય સંદર્ભે આ મહાકાવ્યોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્જકોએ સમકાલીન યુગસંવેદનોને મૂર્તરૂપ આપવા માટે કે સમગ્ર યુગનાં બળોને ઉપસાવી આપવા માટે આ મહાકાવ્યોનો આધાર લીધો છે. સાથે સાથે સર્જકોએ સમકાલીન માનવીય સંવેદનાંને આદિમતા સાથે સાંકળીને નવાં રહસ્યો રજૂ કર્યાં છે. કવિ કાન્તે ‘અતિજ્ઞાન’, ‘વસંત-વિજય’, ‘દેવ્યાની’ જેવાં ખંડકાવ્યોમાં નિયતિની ફૂરતા સામે મનુષ્યની અસહાયતાનાં સૂરને મહાભારતનાં પુરાકલ્પન વડે ઉપસાવ્યો છે. આ ખંડકાવ્યમાં વિધિવૈષમ્ય અને તજજન્ય કડુણની અભિવ્યક્તિ જોઈ શકાય.

‘અતિજ્ઞાન’ ખંડકાવ્યમાં મહાભારતનાં પ્રસિધ્ધ પ્રસંગ અને પાત્રનો આધાર લઈને, કાવ્યમાં વિધિની વક્તા આગળ ત્રિકાળજ્ઞાની સહદેવનું ‘અતિજ્ઞાન’ પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. તેનું સમર્થન સૂચવે છે. ‘મહાભારત’ માં આ પ્રસંગ છે. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને ધૂત રમવા બોલાવ્યા અને યુધિષ્ઠિરે આંમત્રણ સ્વીકાર્યું. દ્રૌપદીનાં આવાસમાં રહેલ સહદેવ ત્રિકાળજ્ઞાની હોવાથી આ ધૂતનું પરીણામ જાણે છે. પરંતુ અહીં નાટ્યાત્મકટતા એ ઊભી થાય છે. કે સહદેવને નાનો ગણી તેને બોલાવામાં ન આવ્યો. કડુણતા તો એ છે કે ત્રિકાળજ્ઞાની હોવા છતાં જ્યાં સુધી તેને કોઈ પૂછે નહીં ત્યાં સુધી તે કહી શકે નહીં તેવો શાપ પણ છે. આમ વરદાન અને શાપ આ બે વિરોધી બળોમાંથી કાવ્યમાં કડુણતા ધૂંટાય છે.

આ કાવ્યોનો આરંભ કવિએ કાવ્યાત્મક રીતે કર્યો છે. કાવ્યમાં પ્રકૃતિ પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે પ્રયોજાયેલ છે. સાથે સાથે તે પ્રતીકાત્મક પણ બને છે. કાવ્યની શરૂઆતમાં પ્રકૃતિવર્ણન દ્વારા પાંડવો પર આવી પડનાર આપત્તિનો અણસાર આવી જાય છે. અહીં શબ્દ રચનાં દ્વારા ભવિષ્યનાં એંધાણ કવિએ દર્શાવ્યા છે. -

”ઉદગ્રીવ દંષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે,
ઝાંખી દિશા પણ જણાય, અનિષ્ટ પાસે,
જામી ગઈ તરત ધોર, કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહી વાત.”

અહીં શૂન્યમય આકાશ, ઝાંખી દિશાઓ, ધોર અને કરાલ રાત્રિએ સમગ્ર પરીવેશમાં આધિપત્ય જમાવ્યું છે. જે આવનાર અનિષ્ટનાં સૂચક બને છે. દુર્યોધનનો સંદેશ લઈને આવેલ દૂતનો દેખાવ ઘાતક તેમજ દુષ્ટ બતાવી કવિ તેનાં વડે પણ ભાવી અનિષ્ટનાં એંધાણ સૂચવે છે.

આ ઉપરાંત રહસ્યને જકડી રાખવા માટે પુરવાસીઓનું ચિત્રાત્મક વર્ણન આલેખ્યું છે. પુરવાસીઓનાં મનમાં દૂતને જોઈને ઉઠતા પ્રશ્નો અને ત્યાર બાદ સહદેવનાં મનમાં ઉઠતા મનોસંઘર્ષો આમ દ્વિવિધ રૂપે કવિ અહીં સંઘર્ષને ઉઠાવ આપ્યો છે.

દૂત રમવાનું આંમત્રણ એ ક્ષત્રિય માટે પડકાર સમાન હોય, યુધિષ્ઠિર દુર્યોધન દ્વારા મોકલવામાં આવેલ આ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરી શકતા નથી. કાવ્યનો સૌથી કલાત્મક અંશ તો એ છે કે, દૂતને અનુમતિ આપ્યા બાદ યુધિષ્ઠિર પોતાના નાના ભાઈઓને આ પ્રસ્તાવ વિશે જણાવવા બોલાવે છે. આપણે જેને coincident કહીએ છે તેની સુંદર ગોઠવણી કવિએ કરી છે. અને તેનો આશય એ દર્શાવવાનો છે કે મનુષ્યની નિયતિમાં જે લખાયેલ છે તેને મનુષ્ય ક્યારે બદલી શકતો નથી. નિયતિ સામે મનુષ્ય ઉપાયવિહિન બની જાય છે. જેને ત્રિકાળનું જ્ઞાન છે તે સૌથી નાનો ભાઈ (સહદેવ) આજે દ્રૌપદી સાથે છે. આથી કદાચ મોટા ભાઈ તેને બોલાવતા નથી. આ ઉપરાંત બીજું એક સૂચન કવિ એ પણ કરવા માંગે છે કે, “કોઈની અવગણના કરવી નહીં”. કાવ્યમાં કવિએ આલેખ્યું છે કે મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિર સહદેવને નાનો ગણી આ બાબતમાં ચર્ચા કરવા બોલાવતા નથી.

આ બધું જોતા સહદેવ દુઃખી થાય છે તેનું કારણ એ નથી કે તેની અવગણના થઈ. કારણ એ છે કે –

“ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નીરખે થનારને:
સ્વપક્ષનો દૂત વિષે પરાજય,
વળી દીસે દ્રૌપદી માનનો ક્ષય!
જાણે બધું, તથાપિ કે કહેવાની રજા નહીં;
શમાવી ન શકે તેથી મૂંઝાય મનની મહી”

સહદેવનાં મનોસંઘર્ષનું, મૂંઝવણનું કારણ આ છે. વિધિની વક્તાએ છે કે બધું જાણતો હોવા છતાં કોઈ પૂછે નહીં ત્યાં સુધી તે કોઈને કંઈ કહી શકે નહીં. આનાથી વધારે કરૂણા બીજી શું હોઈ શકે કે બધું જાણવા છતાં તેનાં હાથ બંધાયેલા છે!

ત્યાર બાદ કાવ્યમાં સહદેવનાં મનોસંઘર્ષને આલેખતાં તેનાં કથનો તેમજ તેનું વર્ણન સહદેવની અત્યંત કરૂણ સ્થિતિનાં સૂચક બને છે.

“નહીં શકું હાય! બચાવી કોઈને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઈને;
ખરે! દીસે દુઃખ શાપ આ મને,
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને

હા ધિક્ક ! હા ધિક્ક ! કૃતઘ્ની હું આ મૌન ધરી રહું;
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશું કહું!”

આમ સહદેવની વેદનાં ચરમ સીમાંએ પહોંચી કરૂણતાએ ચડે છે. જેને તે રોકી શકે તેમ નથી. આ સર્વના વિચારમાં તેની આખોમાં આસું આવે છે અને શરીરનું ચેતન હણાઈ જાય છે. પહેલા જ્યારે જ્યારે તે આવી

મૂઝવણ અનુભવતો ત્યારે દ્રૌપદીનાં દર્શન માત્રથી તે દૂર થતી અનુભવતો પરંતુ આજે તો તેને એ અધિકાર પણ નથી. આથી જ તો તે મનોસંઘર્ષ અનુભવે છે. જેને વર્ણવતા કવિએ કહ્યું છે કે-

“રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી:

”પ્રિયે! સ્પર્શ કરું શું હું? અધિકાર જરા નથી”

આ પંક્તિમાં સહદેવની કરુણતા ધૂંટાય છે. સામાન્ય રીતે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સૌને મહત્વકાંક્ષા હોય છે. આ જ્ઞાન માટે આજે સહદેવ યાચનાં કરે છે કે શું આ જ્ઞાન નિષ્ફળ ન કરી શકાય! જેમાં સહદેવની ગૂંગળામણ તેની મૂઝવણમાં પરિવર્તન પામે છે. અહીં આ કથન દ્વારા કવિ સહદેવનાં એ ભાવને વ્યક્ત કરે છે કે, જે જ્ઞાન તેનાં પોતાનાં પરિવાર જનોને, પોતાનાં પ્રિયજનને આપત્તિમાંથી ઉગારી ન શકે તે જ્ઞાનનું શું મહત્વ! આમ કવિએ અહીં અતિજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવતી કરુણા સહદેવનાં મનોમંથનોમાંથી ઉપસાવી છે. એક બાજુ વરદાન તો સાથે સાથે તે વરદાનની મર્યાદા આમ બંને વચ્ચે સહદેવ સંઘર્ષાય છે. બંને ઘર્ષણોમાંથી ઉભી થતી કરુણતાનું કવિએ વર્ણન કર્યું છે. જે સૂચિત કરે છે કે વિઘાતાની વક્તા સામે મનુષ્ય અસહાય છે.

“ કરાય શું નિષ્ફળ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાંર ચીજો નવ થાય અન્યથા;
સદૈવ ચિંતા દિલમાં વહ્યા કરું,
અનેક એકલડો જ સહ્યા કરું “

આ પંક્તિમાં સહદેવની મનોવ્યથા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. અને તેની કરુણતા હૃદયસ્પર્શી બને છે.

સહદેવને હવે કોઈ ઉપાય સૂજતો નથી. આ પરિસ્થિતિમાં દુઃખનું કારણ તેનું અતિજ્ઞાન છે. આથી જ અંતે પરિસ્થિતિ સામે હાર માનીને ઉદ્ગારે છે – હવે એક જ છે ઉપાય!

“ચાલી જરા ને ગ્રહી એક સીસી,
પ્યાસી ભરી દંતથી ઓજ પીસી,
ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરાથી;
ગયો બધો એ બદલાય આથી!”

આમ અતિજ્ઞાનનાં પરિણામને ઉત્પન્ન થતી નિરાશા અને તેમાંથી દુઃખ દૂર કરવા શોધાયેલ ઉપાય કવિએ ઉત્કટતાથી રજૂ કર્યો છે. પ્રવાહીની તીવ્ર માદક ગંધથી દ્રૌપદી બેભાન બની પથારીમાં ઢળી પડે છે અને અંતે સહદેવ પ્યાલી છાતી સાથે જડી મૂર્છાવશ બને છે. આમ આ ક્ષણિક ઉપાયને કવિએ કેટલી ચિત્રાત્મકતાથી વર્ણવ્યો છે!

આમ સમગ્ર કાવ્યમાં જ્ઞાનની પંગુતા સહદેવનાં કાળજાને કોરી ખાય છે. પોતાને નાનો સમજી ન બોલાવવો અને તેનું અતિજ્ઞાન, બધું જાણતો હોવા છતાં અનઉપાય સ્થિતિમાં ઘેરાયેલ સહદેવનો મનોસંઘર્ષ કવિએ ઉપરોક્ત સંદર્ભોથી વર્ણવ્યો છે. આ સર્વ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા તે માદક દ્રવ્યનું સેવન કરે છે. છતાં પ્રશ્ન તો રહે જ છે. આમ કવિ કાન્તે સહદેવનાં માધ્યમે સામાન્ય મનુષ્યનાં મનોમંથનને વ્યક્ત કર્યું છે. માનવજ્ઞાન અને પ્રેમની પંગુતા દર્શાવતું આ ખંડકાવ્ય પ્રારંભનાં સૂચિત પ્રકૃતિવર્ણન, છંદ વૈવિધ્ય, તાર્કિક વસ્તુસંકલનનાં, ભાવ અને ભાષાનાં સાયુજ્યથી મનહર અને મનભર બને છે. કાન્તનાં અન્ય ખંડકાવ્યોની જેમ

જ અહીં પણ શાપનું નિયામક બળ કરુણનું કારણ બને છે. શરૂઆતની રચના હોવા છતાં કાન્તની સમર્થ કવિપ્રતિભા પ્રતીત થાય છે. આ કાવ્યમાંથી પસાર થતા કવિનું ‘વસંતવિજય’ કાવ્ય ચોક્કસ યાદ આવે.

ડૉ. પટેલ જલ્પા જે.

મદદનીશ પ્રધ્યાપક-ગુજરાતી
સરકારી વિનયન કોલેજ શહેરા
જિ. પંચમહાલ

Copyright © 2012 – 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat